

державної точки зору, тому обговорюються постулати, які повинні бути враховані для коригування діючої соціальної політики.

Ключові слова: визначення, міграція, критерії розподілу, причини і наслідки, державна соціальна політика.

Barbara Skoczyńska-Prokopowicz

THE PHENOMENON OF MIGRATION CONSIDERED IN THE LIGHT OF SCIENTIFIC DEVELOPMENTS

Changing one's place of residence (referred to as migration) is a common phenomenon in an era of globalization, changes and concerns of all communities in the world. Its causes, scope and effects are different. The author of the article cites dictionary definitions in both Polish and foreign languages which indicate the internal and external factors conducive to migrations, the reasons for which they take place and their typology. The author also discusses the related issue of "migratory waves". Poland is a country with a predominance of emigration over immigration, which is not ideal from the point of view of the state. There are thus considerations which need to be included when corrective social policy is implemented.

Key words: definitions, migration, criteria of division, causes and effects, social policy of the state.

УДК 930.2:94(477)-058.232.6“1991/2005”

Анна Шауренко

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ РОЗВІДОК ЩОДО ПОБУТУ ТА ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1991–2005 РР.

У статті здійснено огляд публікацій, що висвітлюють побут та дозвілля сільського населення України у 1991–2005 рр. Мета роботи спрямована на висвітлення в історичній літературі особливостей буденного життя мешканців сільських населених пунктів України. Проаналізовано наукові праці сучасних дослідників та виявлено характерні особливості висвітлення їх поглядів, щодо повсякденного життя українських селян. У висновках представлено загальну тенденцію в українській вітчизняній історіографії щодо питань соціально-економічного та культурного розвитку сільського населення України в 1991–2005 рр. та виявлено, що сучасний стан розвитку проблеми досліджено недостатньо та фрагментарно.

Ключові слова: побут, дозвілля, селяни, історіографія, дослідник.

Важливим компонентом історичного наукового дослідження як системного процесу є виявлення його джерельно-інформаційної бази. Вивчення перевіреного життям історичного досвіду сприяє усвідомленню минулого, допомагає успішно розв'язати практичні завдання економічного та соціального будівництва на сучасному етапі.

У запропонованому історіографічному огляді аналізується комплекс публікацій з історії побуту та дозвілля сільського населення України у 1991–2005 рр., а також сучасні концептуальні підходи з даної проблематики.

Історіографія особливостей повсякденного життя сільського населення 1991–2005 рр. кількісно вирізнялася на фоні загального числа досліджень історії України. Це зумовлено тим, що на перше місце, як правило ставали політичні та економічні процеси, тоді як буденне життя відходило на останній план. Якщо говорити лише про село, то тут естафету першості отримували аграрні питання і про долю пересічного селянина дослідження проводилися вкрай рідко.

В розвитку історіографії проблеми умовно виокремлюємо кілька періодів. Перший – 1991–1999 рр.: упродовж цих років в умовах розпаду СРСР кризові явища охопили всі сфери українського суспільства і дослідження буденного життя селян мали поверхневий характер, звучали в контексті інших більш значущих проблем. Другий період – 2000–2005 рр.: у порівнянні з попереднім десятиліттям, спостерігається конкретизація об'єкта та предмета дослідження, крім того, виникла певна потреба в написанні наукових праць з історії України, що мала святкувати свій ювілей.

Для першого періоду, характерна різноплановість узагальнюючих праць, які частково аналізували фрагменти побуту чи культурні явища притаманні окресленому періоду. І хоча більшість праць намагалися продемонструвати динаміку позитивних змін в соціально-економічному житті українців загалом, що було закономірно заідеологізованості, проте вони стали вагомим матеріалом для уточнення окремих питань.

Питання побуту та дозвілля сільського населення України неодноразово розглядалося у науковій літературі. Однак, у більшості праць вони висвітлюються не як самостійна проблема, а

принагідно – у контексті загальної історії України в роки незалежності, при вивченні паралельних історичних явищ. Напрямок робіт носив популяризаторський характер і виконувалися вони у хронологічному стилі, мали емоційне забарвлення та звучали на фоні порівняння з радянським минулим, це зумовлено несформованістю власної джерельної бази та відсутністю суспільного запиту. Навіть сьогодні, 25 років по тому, центральні та обласні архіви не можуть задовольнити запити науковців, що працюють з проблемами історії України після здобуття незалежності.

Вагомий внесок у розвиток історії сьогодення зроблено працівниками Інституту історії України НАН України. Проблеми українського села та способи їх вирішення, почали обговорювати вже у 1991 р. в м. Полтава у рамках науково-практичної конференції «Відродження українського села». Уперше в Україні співробітники відділу сучасної історії України підготували кілька посібників, які були насичені фактами з історії незалежної України. І хоча основою їх матеріалів були аграрні відносини, що порівняно з початком 1990-х рр. розвивалися динамічно, моменти побуту та культурного розвитку у селах України неодноразово висвітлювалися в їх публікаціях.

За сприяння Інституту історії України НАН України реорганізовано інфраструктуру локальної історії і створено регіональні науково-дослідні центри, що стали осередками, навколо яких згуртовувалися ентузіасти дослідження рідного краю. Йдеться, зокрема, про такі центри краєзнавчої діяльності як: Центр дослідження історії Полісся Інституту історії України НАН України, Багаліївський центр Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія», Товариство дослідників Волині, Полтавське наукове товариство краєзнавців, Науковий центр дослідження історії Центральної України у Кіровограді, науково-пізнавальна секція Одеського будинку вчених «Одессіка» та ін.

У перші роки незалежності України значний доробок у дослідженні українського села відводиться авторському колективу, результати дослідження яких представлені у праці «Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки», в якій йшла мова про особливості соціальної інфраструктури села на початку 1990-х рр. [19].

З'явилися роботи, у яких дослідники об'єктивно й неупереджено висвітлили важливі складові життєдіяльності українського народу. Це низка праць ученого економіста-аграрія О. Бугуцького, який описував демографічну ситуацію на селі, особливості поселенської мережі у сільській місцевості та матеріальний добробут мешканців сільських територій у 90-х рр. ХХ ст. Квінтесенцією його праці вважається сільське господарство села України, але паралельно аграрним питанням, автор досліджував життя його мешканців [1].

Значна частина праць з історії присвячена питанням феномену українського села, місця і ролі селянства у бутті українства. Своєрідність такого підходу обґрунтував М. Вівчарик, досліджуючи село в етнонаціональному вимірі. Автор підкреслює, що на селі значною мірою зберігаються традиційні риси культури нації, її звичаї, норми поведінки, обряди, тобто унікальний досвід національного буття [3, с. 4]. Наголошується вплив культурно-освітніх закладів у формуванні культури міжнаціональних відносин, національно-культурному відродженні української держави.

Здійснюючи огляд історіографії нашої проблеми, варто вказати на діяльність Н. Паніної. Ще з 1992 р. дослідниця розпочала розробку проекту і апробацію методики проведення соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, який став основним джерелом отримання систематичної соціологічної інформації для представників наукового кола і громадськості України. Результати досліджень показують динаміку соціальних перетворень в українському суспільстві у 90-х рр. ХХ ст. [15].

До середини 90-х рр. ХХ ст. вивченню історії сьогодення сільського населення приділено порівняно менше уваги, що зумовлено соціально-історичними чинниками. Історичні праці у рамках досліджуваної проблеми накопичувалися поступово. Більш предметно фахівці почали говорити про значення і характер праць з історії України і сільської історії періоду незалежності вже у 2000-і роки. Причиною уваги до буденного життя селян стала десята річниця незалежності України та перепис населення.

Помітною працею у цей період стала колективна брошура «Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості» за редакцією М. Орлатого першочергово була розрахована на керівників і працівників органів управління, місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, економістів, соціологів та наукових співробітників. Мета даної роботи полягала у наданні допомоги сільським головам та мешканцям територіальних громад ознайомитися з нормативно-правовими актами та науковими дослідженнями щодо найгостріших проблем сільського сектору та сприяти подальшому їх вирішенню. Автори зупинилися на питаннях житлово-комунального господарства, торгівлі, громадському харчуванні та побутовому обслуговуванні, пасажирському транспорті та зв'язку [17].

Фахівці Інституту аграрної економіки Національної академії аграрних наук України, ґрунтуючись на статистичних даних, показали, що реорганізація колгоспного виробництва негативно вплинула на

соціально-культурний стан села. У науково-аналітичній розробці «Соціальна сфера села України: регіональний аспект», що готувалася на основі вибіркового домогосподарств в сільській місцевості та суспільного обстеження сільських населених пунктів інформацію подано в динаміці в цілому по Україні та в розрізі областей за період з 1990–2000 рр.[18].

Проблеми сільської школи досліджував О. Межирицький, який у контексті підготовки студентів до соціально-педагогічної роботи в умовах сільської місцевості, описує школу, як основний центр соціально педагогічної роботи, особливості її функцій, проблеми та значення у буденному житті кожної людини [11]. Освітньої тематики також торкався Я. Коваленко, який описував освіту 90-х рр. ХХ ст. на селі вважаючи її стан критичним і таким, що потребує невідкладного урядового втручання. Він наводить дані про закриття сільських шкіл, скорочення кількості учнівських місць, брак кадрового забезпечення та слабе фінансування [8].

Численні розвідки українських науковців присвячені вивченню конкретних фактів з історії розвитку села. У цьому плані якісно позиціонувалися дослідження кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом при національній академії державного управління при Президентові України. Результати наукових досліджень працівників кафедри були оприлюднені у численних публікаціях, серед яких серія брошур «Бібліотека сільського голови». На основі статистичних даних та нормативно-правових актів ведеться аналіз доходів та витрат домогосподарств у сільській місцевості, характеристика соціальної інфраструктури села, розвиток галузей соціально-культурного та соціально-побутового призначення, транспортне забезпечення сільських територій тощо.

Наприклад, публікація «Транспортне забезпечення розвитку сільських територій, за своїм змістом узагальнює засади державного регулювання в галузі транспорту та реалізації програмного підходу до вирішення проблем місцевого розвитку [20]. Це чи не єдина праця опублікована на поч. ХХІ ст., яка на основі офіційних документів демонструє в регіональному розрізі забезпечення сільських населених пунктів автобусним сполученням та зазначає відсоток населених пунктів по областях, що мають дороги з твердим покриттям.

Матеріальні аспекти рівня життя сільського населення, їх зміни у процесі трансформації економіки, закладені у колективній праці «Матеріальний добробут сільських жителів», що містить дані про доходи та витрати домогосподарств у сільській місцевості, надходження від особистого підсобного господарства, платні послуги, споживання жителями села основних продуктів харчування та товарів промислового виробництва. Через призму загальних історичних подій і висвітлення кризових явищ демонструється різкий спад сільськогосподарського виробництва, високі темпи інфляції, погіршення матеріального добробуту сільського населення, істотне зниження всіх його параметрів [10].

Значний фактичний матеріал узагальнено у книзі Л. Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)». На основі залучення великого обсягу нових архівних документів, досліджуються соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку із історичними подіями, що відбулися у другій половині ХХ ст. Авторкою науково узагальнено широке коло питань: соціальна політика у часи перебудови, розвиток житлового, комунального господарства й транспорту, проблеми торгівельно-побутового обслуговування населення жителів міст і сіл України. Висвітлено соціальні аспекти переходу до ринкової економіки в 90-ті роки ХХ ст., а також включені статистичні матеріали, таблиці, що додатково сприяють уявленню про умови життя населення в даний період [9].

Монографія А. Шатохіна «Соціологія села» піднімає питання проблеми становлення і розвитку соціології села [21]. На основі теоретичного та емпіричного матеріалу автор розглядає зміни у соціальній структурі українського села, соціально-психологічні особливості сільськогосподарської праці і управління, стан і розвиток соціальної інфраструктури села, особливості сільського способу життя тощо. Нажаль фактичний матеріал роботи торкається лише першої половини 1990-х рр.

У ґрунтовному монографічному дослідженні «Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села» глибоко висвітлюється специфіка й обумовленість демографічною ситуацією на селі, рівень життя його мешканців, особливості споживання, житлові умови [12]. Корисним матеріалом є аналіз усіх соціально-демографічних процесів та їх факторів у сільській місцевості у порівнянні з міськими поселеннями країни.

У 2006 році вийшла праця «Історія українського селянства» у двох томах, у якій дається характеристика різноманітних політичних та соціально-економічних трансформацій історії селянства від давнини до наших днів. Один з розділів другого тому «Українське селянство в незалежній державі», авторами якого були О. Андрощук, Л. Ковпак, С. Падалка розглядає зрушення у побутовому та культурному житті сільського населення України до 2004 року включно. Так, у другому підрозділі «Реконфігурація соціальної структури селянства» висвітлені питання демографічної ситуації на селі та фактори, що призвели до зменшення чисельності сільського люду. У тексті йде

мова про міграційні процеси на селі, про стан здоров'я та медичне обслуговування жителів сільських територій. У п'ятому-шостому підрозділах «Динаміка життєвого рівня селянства» та «Сільська культура» окреслюється розвиток соціальної сфери життя українського народу, автори торкаються доходів та витрат селян, культурних потреб і їх задоволення, що є основою життєвого середовища кожної людини [5].

Монографія Г. Касьянова «Україна 1991–2007: нариси новітньої історії» подає широку панораму фактів та подій історії України після здобуття незалежності [6]. Головні сюжетні лінії – зрушення в політичній системі, становлення структур державної влади, побудова нації, проблеми прав людини, масштабні зміни в економіці, соціальній сфері, у моделях соціальної поведінки.

Фундаментального значення, для вивчення повсякдення українського народу, набув всеукраїнський проект – «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: селянський досвід», здійснений за ініціативи Центру досліджень української спадщини Саскачеванського університету при коледжі Св. Томаса Мора у 2007–2008 рр. Головним завданням дослідників було вивчення досвіду нових соціальних змін у селянському суспільстві України, які відбулися внаслідок так званої деколективізації – розпаду впродовж 1990-х рр. колективних господарств. За результатами проекту опубліковано ряд статей з записами інтерв'ю з колишніми колгоспниками, які стали ґрунтовним джерелом для вивчення повсякденного життя сільського люду України.

Соціально-побутовим потребам мешканців села, рівню та можливостям їх задоволення присвячені роботи І. Прокопи, який досліджував село з економічної точки зору [16]. Його наукові розробки реалізовувались в законах, концепціях та програмах України спрямованих на формування повноцінного життєвого середовища у сільському секторі суспільства та забезпечення сталого сільського розвитку.

З-поміж праць вітчизняних фахівців виокремимо дослідження М. Ігнатенко, яка цікавилась соціально-економічними змінами в українському селі впродовж 1991–2008 рр. Її науковий доробок став першим кроком у вивченні місця і ролі українського села в процесах державотворення. Вона розглянула загальну еволюцію політичних підходів органів державної влади та керівників держави до проблем виведення українського села з кризи [4].

Всебічне дослідження селянства вміщено в працях С. Падалки, який у світлі сучасних концептуальних підходів до вивчення історичних подій і явищ показує результативність аграрної політики, протекціонізм держави щодо сільського господарства, зокрема у сфері власності та матеріально-технічного забезпечення потреб села. Аналізуючи політичні, правові, соціально-економічні чинники, розглядає повсякденне життя селян після проголошення державної незалежності [13–14].

Історію українського селянства принагідно досліджувала Т. Булах. У своїх роботах вона порівнює показники соціального розвитку села впродовж усіх років незалежності України і узагальнює їх з економічної точки зору, акцентуючи увагу на маркетинг, менеджмент, розробку нових систем управління, направлених на пошук додаткових фінансових ресурсів [2].

Таким чином, проаналізувавши історіографію досліджуваної теми, зазначаємо, що після проголошення незалежності України у 1991 р. науковцям історичного, політичного, соціологічного, економічного, етнографічного, педагогічного напрямів написано чимало загальних і спеціальних праць різних за своїм змістом і осмислення, проте основний масив видань, що своїм змістом частково торкалися питань буденного життя сільського населення припадає на період з 2000 р. Історіографічна спадщина не показує цілісного та об'єктивного бачення особливостей побуту та дозвілля сільського населення України. Більшість праць перенасичені проблемами аграрного розвитку, змінами в економіці, політичним життям, а ідея показу щоденного побуту і дозвілля сільського населення в 1991–2005 рр. комплексно не досліджувалися.

Список використаних джерел

1. Бугуцький О. А. Демографічна ситуація та використання людських ресурсів на селі / О. А. Богуцький. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1999. – 280 с.
2. Булах Т. М. Соціальний розвиток села: стан, проблеми, перспективи: монографія / Т. М. Булах – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 428 с.
3. Вівчарик Н. Н. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті середина 90-х рр.) / Н. Н. Вівчарик; НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – 199 с.
4. Ігнатенко М. М. Село на нашій Україні: новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін 1991–2008 рр. / М. М. Ігнатенко. – Ялта: РІО КГУ, 2009. – 484 с.
5. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / НАН України, Інститут історії України; В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
6. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / НАН України. Інститут історії України / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
7. Кваснюк Б. Суть і особливості кризи в економіці України / Б. Кваснюк // Економіка України. – 1992. – № 5. – С.33–42.
8. Коваленко Я. Ю. Стан української освіти на селі у 90-ті рр. ХХ ст. / Я. Ю. Коваленко // Український селянин: збірник наукових праць – 2004. – Вип. 8. – С. 133–135.
9. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
10. Матеріальний добробут сільських

жителів: навч. посіб. /П. Т. Саблук, М. К. Орлатий, В. С. Дієсперов; [та ін.]; Ін-т аграр. економіки УААН, Укр. акад. держ. упр. при Президентові України, Наук.-дослід. центр нормативів праці М-ва аграр. політики України. – К., 2002. – 369 с. 11. Межирицький О. Я. Основні напрямки діяльності школи як центру соціально-педагогічної роботи на селі / О. Я. Межирицький // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки». – Луганськ, 2002. – № 8. – С. 161–165. 12. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села: монографія / Ін-т демогр. і соціал. досл. НАН України, Фонд народонаселення ООН, Держкомстат України, Український центр соціальних реформ; відп. ред. Е. М. Лібанова – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с. 13. Падалка С. С. Українське село 1990–2000 рр.: тенденції соціально-економічних змін / С. С. Падалка // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 169–184. 14. Падалка С. С. Сільське життєве середовище (1990–2000-і роки) / С. С. Падалка // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 119–159. 15. Паніна Н. В. Українське суспільство 1992–2002. Соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, Фоліант, 2002. – 114 с. 16. Прокопа І. В. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку / І. В. Прокопа – К.: НАН України, Інститут економіки, 1996. – 172 с. 17. Розвиток галузей соціально-побутового призначення в сільській місцевості / М. К. Орлатий, В. М. Вакуленко, О. С. Ігнатенко [та ін.]; Українська академія держ. управління при Президентові України; Український НДІ продуктивності агропромислового комплексу. – К.: УАДУ, 2003. – 75 с. 18. Соціальна сфера села України: регіональний аспект / За ред. М. К. Орлатий. – К.: НДІ «Укראгропромпродуктивність», 2001. – 392 с. 19. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / авт. колек.: П. Т. Вдовиченко [та ін.]; за ред. Саблука П. Т. – К.: Урожай, 1993. – 216 с. 20. Транспортне забезпечення розвитку сільських територій. – К.: УАДУ, 2003. – 69 с. 21. Шатохін А. М. Соціологія села. / А. М. Шатохін. – К.: Наук. світ, 2000. – 271 с.

Анна Шауренко

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ОТЕЧЕСТВЕННЫХ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ОТНОСИТЕЛЬНО БЫТА И ДОСУГА СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В 1991–2005 ГГ.

В статье осуществлен обзор публикаций, освещающих быт и досуг сельского населения Украины в 1991–2005 гг. Цель работы направлена на освещение в исторической литературе особенностей повседневной жизни жителей сельских населенных пунктов Украины. Проанализированы научные труды современных исследователей и выявлены характерные особенности освещения их взглядов, относительно повседневной жизни украинских крестьян. В выводах представлено общую тенденцию в украинской отечественной историографии по вопросам социально-экономического и культурного развития сельского населения Украины в 1991–2005 гг. и выявлено, что современное состояние развития проблемы исследованы недостаточно и фрагментарно.

Ключевые слова: быт, досуг, крестьяне, историография, исследователь.

Anna Shaurenko

HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW OF SCIENTIFIC STUDIES ON A DOMESTIC LIFE AND LEISURE (ACTIVITIES) OF THE RURAL POPULATION IN UKRAINE IN 1991–2005

This article presents a review of publications that highlight everyday life and leisure activities of the rural population in Ukraine in 1991–2005. The purpose of the work is focused on highlighting in the historical literature features of everyday life of the inhabitants of rural areas in Ukraine. The scientific works of the contemporary researchers are analyzed and identified some characteristic features of highlighting their views regarding to the everyday life of Ukrainian peasants. In the conclusions a general tendency in the Ukrainian national historiography is presented regarding to the issues of the socio-economic and cultural development of the rural population in Ukraine in 1991–2005 and it is discovered that the current state of the problem is studied insufficiently and fragmentary.

Key words: everyday life, leisure, peasants, historiography, researcher.